

DECZKI SAROLTA

Európa vége?

Howard Barker *Európa, Európa* című darabja akkor játszódik, amikor az osztrák seregek Ernst Rüdiger von Starhemberg vezetésével kiverik a törököket Bécsből. A város és egész Európa romokban, hajdan előkelő asszonyok árulják magukat egy szelet kenyérért, a hullák hegyekben, a pénznek nincs értéke, a boltokban nincs áru. Lipót, a császár kénytelen tudomásul venni udvaroncai híradása nyomán, hogy a morál teljesen összeomlott, sőt, még a humorérzék is sokat romlott, ugyanakkor mivel „Európa mély álmából ébredzik”³⁴¹, ezért ki kell találni, milyen legyen az új világ. A császárné szerint azonban „Európának semmi más nem kell, mint egy kis rokkó, meg egy kis dzsessz.” 1683-at írunk, és általános a dekadencia, teljes a káosz, ahogyan az egyik szereplő fogalmaz: „Jaj, ez a kontinens... egy merő zűrzavar!”.

Ha ugrunk jó kétszáz évet Európa történelmében előre, Európában ismét válság van, Európa háborúra készül, és Európa hamarosan ismét vérben, betegségekben, nyomorban, züllöttségben és kínokban gázol. Az első világháború tapasztalata radikális törést jelentett az európai önértésben, a vén kontinens nagy bűnbeesését, ami után a világ nem volt többé ugyanolyan, mint annak előtte. Ám a szarajevói merényletet nem csupán a tartós szövetségi rendszerek megszilárdulása, a háborúra való felkészülés kialakulása előzte meg, hanem sűrű, válságos évtizedek is. A XIX. század végére Európában megrendült minden bizonyosság, nem csupán az ész és a hit bizonyosságai, de a testé és a léleké is. A kor embere radikális változások tanúja volt, hiszen alig volt olyan területe az életnek, mely ne fordult volna fel fekekestül. A tudományok és a művészetek új felfedezéseket, új perspektívákat nyújtottak, a társadalom és a politika pedig új kihívásokkal találta magát szemközt. A gyorsan lezajló változások szétszaggatták a rendnek azt a rácsozatát, melyen keresztül el lehetett igazodni a világban, és nagy konjunktúrája lett a válságirodalomnak, mely vagy sötét próféciákkal riogatott, vagy éppen a terápia egyetlen hatásos módját kínálgatta.

A válság meglehetősen sok területen jelentkezett, melynek következményeképpen az európai életvilág egészében nagyarányú átrendeződések mentek végbe: társadalmi, demográfiai, politikai, kulturális, tudományos, művészeti stb. téren. Ezek a változások addig stabilnak hitt érvényességeket vontak kétségbe, s ez természetesen nem hagyta érintetlenül a filozófiai önreflexiót sem. Ahogyan később Heidegger írta a *Lét és idő*ben, a tudományok és a filozófia alapfogalmai kerültek válságba; újra tisztázni kellett őket, új érvényességeket kellett megalapozni, s már egyetemi karrierjének kezdetén, legelső előadás-sorozatában is

341 Howard Barker: *Európa, Európa*. Marsalkó Eszter fordítása, kézirat.

arra vállalkozott, hogy magát a filozófiát is mint „őstudományt” szituálja újra a gondolkodás és tudás megváltozott feltételei között. Ahhoz, hogy ebben a közegben a filozófia újra legitimálja, és újra megalapozza saját magát, eleget kellett tennie annak a feladatnak, hogy érvényes leírást nyújtson a világ és benne az ember aktuális és ideális állapotáról, valamint a leírason túlmenően válaszai legyenek azokra a kérdésre is, hogy „mit kell tennem?” és „mit szabad remélnem?”. Csakhogy innentől kezdve nem beszélhetünk többé a filozófia többé vagy kevésbé stabil egységéről, hanem különböző filozófiákról, melyek különböző interpretációját nyújtották annak, hogy egyáltalán mi is a világ és a filozófia válsága; mi az oka, mik a tünetei, mi a diagnózis és mi a terápia.

Az európai gondolkodás történetében külön és igen vaskos fejezetet alkotnak az Európa, az európai kultúra, tudomány és társadalom válságát, sőt végét prognosztizáló művek, melyek valósággal burjánzottak a tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején. Nietzsche jó európaiként éppenséggel Európa nihilizmusáról és Isten haláláról értekezett, valamint megjövendölte az utolsó embert, aki vaksin pislogva végre felfedezi a boldogságot, és megkezdődik végre az áhított unalom és a teljes idiotizmus korszaka. Spengler a Nyugat alkonyáról írt terjedelmes művet, melyben a korabeli, a világháborúban álló nyugati világ elkerülhetetlen bukását jósolta. Tipológiája szerint a Nyugat nem kultúra többé immár, hanem csupán civilizáció, ami nem hordoz értékeket, ez már csak egy külső és művi állapot, lezárulás, megmerevedés, a visszavonhatatlan vég. Edmund Husserl pedig az általa megalapított transzcendentális fenomenológiában látta az európai kultúra és tudományok egyetlen lehetőségét, hiszen csakis a szigorú tudomány kidolgozása tud kiutat mutatni a válságból. Ennek a tudománynak lenne a dolga ugyanis, hogy bizonyos értékeket rögzítsen, és képes legyen létrehozni azt a rendet, mely mind praktikus, mind pedig teoretikus viszonyítási pontokat tud nyújtani. Husserl – leginkább a kései írásaiban – nagyon sokat beszél egy olyan értelem- és életösszefüggésről, mely normatív erővel érvényesíti magát mind az egyén mind pedig a közösségek életvezetése során. Számára a válság főbb okai között szerepel, hogy az embernek „a véletlen, az érthetetlen sors, a halál, az érthetetlen történelem világában”³⁴² kell élnie.

Különböző filozófiák, világnézetek, értékrendszerek különbözőképpen diagnosztizálták a válságot, és ennek megfelelően különböző terápiákat is kínáltak rá. A válságról szóló diskurzus maga is a széttartás, a disszonancia jegyeit mutatta, különböző értékrendek és ezen alapuló terápiás javaslatok, sőt, követelmények versengtek egymással, melyek egymásban is a válság jellemző jegyeit látták. Például Husserl szemében Nietzsche filozófiája botránykő volt, és noha ő maga is „minden érték átértékelését” tartotta kívánatosnak az első világháború idején tartott Fichte-előadásában³⁴³, ám ezt gyökeresen más módon képzelte el. Úgy

342 Edmund Husserl: *Natur und Geist: Vorlesungen Sommersemester 1927*. Hua XXXII., Michael Weiler (szerk.), Dordrecht, Kluwer Academic Publisher, 2001. 12.

343 Vö. Edmund Husserl: *Über Erneuerung*. In: Thomas Nenon and Hans Rainer Sepp (szerk.): *Aufsätze und Vorträge (1911-1921)*. Hua. XXV., Hague, Netherlands, Martinus Nijhoff, 1986.

tűnik, Európa válsága nem csupán az elsődleges tünetekben rejlett, hanem abban is, hogy egyidejűleg többféle elképzelés is forgalomban volt arról, hogy van-e még egyáltalán jövője az öreg kontinensnek, s ha igen, akkor milyen, és azt hogyan valósíthatja meg. A továbbiakban azzal kísérletezem, hogy megkülönböztessem egymástól a válságról való gondolkodás különböző módjait, melyek nem ritkán teljesen különböző irányokba mutatnak. Előtte azonban érdemes tisztázni, hogy milyen változások, jelenségek, események kapcsán szoktunk válságról beszélni, szükség van tehát a válságtapasztalat struktúrájának a feltárására, arra a legkisebb közös nevezőre, melyet észlelve egy jelenséget válságként azonosítunk.

Weizsäcker a krízist villámcsapásként jellemzi, ugyanakkor arra is utal, hogy „végső soron az idő alapstruktúrájánál, a lehetőség és fakticitás, vagy múlt és jövő viszonyánál lyukadunk ki, azaz ahogyan a mindenkori lehetőségeket a mindenkori tények előfeltételezzük”³⁴⁴. Eszerint válságról akkor beszélünk, ha szétszakad a kapcsolat a múlt és a jövő között – ez pedig korrelál a tapasztalat klasszikus, gadameri megfogalmazásával, mely szerinte az elvárások kereszteződése, s „létrejötté olyan történés, melynek senki sem ura, s melyre nézve az egyik vagy másik megfigyelés saját súlya mint olyan szintén nem meghatározó, hanem minden áttekinthetetlenül összekavarodik benne”³⁴⁵. Valamint: „a tapasztalat elsősorban a semmisség tapasztalata: valami nem úgy van, ahogy feltételezzük”³⁴⁶. A tapasztalat során heteronóm alakzatok törnek be az idő addig homogénnek érzett rendjébe. A gadameri értelemben vett tapasztalat és a válság tapasztalata szoros kapcsolatban van egymással, hiszen mindaz, amit ily módon tapasztalatként élünk át, egyszersmind értelmezési sémáink, narratíváink vagy akár identitásunk válságát is jelenheti.

A *krízis* szó továbbá „az orvosi szóhasználatból ismerős. Azt a fázist jelöli, melyben eldől, hogy a szervezet saját gyógyító erői elegendőek-e az egészség eléréséhez”³⁴⁷. A krízis egyszersmind a szükségszerűség tapasztalata is, vagyis annak, hogy a létrejött állapot fenntarthatatlan, és döntést igényel: „a krízis az a helyzet, melyet lehetetlen tovább vinni, nincs út tovább, alapvető változásra van szükség; jobbra vagy rosszabbra, a krízisben döntést *kell* hozni, veszély van, melyet meg kell oldani”³⁴⁸. „Maga a szó görög eredetű (*krízis*) és jelenthet: (a) elkülönítést vagy konfliktust; de éppígy (b) döntést vagy ítéletet is. Egyidejűleg

344 Carl Friedrich von Weizsäcker: *Bewußtseinswandel*. München – Wien, Carl Hanser Verlag, 1988. 49.

345 Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer* (Bonyhai Gábor fordítása). Budapest, Gondolat, 1984, 247.

346 *I.m.* 49.

347 Jürgen Habermas: *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1979, 9.

348 James Dodd: *Crisis and Reflection. An Essay on Husserl's Crisis of the European Sciences*. Dordrecht, Kluwer Academic Publisher, Phae. 174, 2004, 44.

mindkét jelentés működhet...³⁴⁹. A válság tapasztalata és a válság mint tapasztalat azt jelenti, hogy kizökken az a rend, ahogyan addig a világunkat észleltük, értelmeztük, és részben vagy egészében érvénytelenné válnak azok a magatartásformák, praktikus szabályok, melyek a társadalom rendjét fenntartották. A válság továbbá mindig az identitás megkérdőjeleződésének vagy akár sérülésének, traumatizálódásának az eseménye is, mely terápiát igényel, s egy új narratíva megalkotását – vagy éppen annak a belátását, hogy ez nem lehetséges többé. Ezek alapján az európai válságdiskurzusoknak több szintjét különíthetjük el, melyek azonban nem függetlenek egymástól, hanem különböző konfigurációkat létrehozva gyakran egymásba mosódnak.

Először is kétségtelen, hogy vannak olyan jelenségek, események, eseménysorok melyek tekintetében konszenzus van arról, hogy esetükben válságról van szó. Lipót császár a morál általános válságáról beszélt többek között, de a törökök kiverése után az egész Birodalom válságban volt. Hasonlóképpen szintén történeti értelemben helytálló válságról beszélni a XIX. század végét és a XX. század elejét, közepét, végét, sőt napjainkat emlegetve. A válság faktuma történetileg igazolható, akár az első világháborúra gondolunk, akár a weimari köztársaságra, akár a békeszerződések utáni világra, vagy hosszan folytathatnánk a sort. Akár azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy a XIX. század vége óta Európa folyamatosan válságban van. Manapság is ennek a diskurzusnak a hallatlan megerősödését tapasztaljuk, Európa válsága, hanyatlása ismét napirenden van, Spengler főműve a reneszánszát éli, és úgy tűnik, sokan nem csupán diagnosztizálják Európa válságát, hanem kifejezetten elégedetten figyelik azokat az eseményeket, melyek a kontinens társadalmi-politikai rendjét fenyegetik.

Erre a történeti válságérzékelésre pedig ráépülhet egy olyasfajta válságdiagnózis és a vele járó terápia, melynek van egy nagyon erős, sőt túl erős normatív mozzanata is, mely döntőnek bizonyul abban a tekintetben, hogy milyen jelenségeket értelmezünk válságnak egyáltalán. A normák pedig mindig jól definiált vagy csak megszokásszerűen elfogadott értékekre mutatnak vissza, melyek egyszersmind az identitásnak, a róla szóló elbeszélésnek, valamint az erre hivatkozó rend-alakzatoknak is konstituens elemei. Ebből következően a válságról való beszéd is mindig normatív beszéd, hiszen egy olyan normálállapotra hivatkozik, amelyben nem fenyegeti komoly veszély az általa érvényesnek tartott értékeket. Minél inkább összefonódik a válságdiagnózis kor- és kultúrkritikai szólamokkal vagy esetlegesen hatalmi érdekekkel, annál sürgetőbbé válik az igény valamilyen eredendőnek, természetesnek tekintett rend helyreállítására, valamint egy olyan elbeszélésre, mely elmeséli az „igazságot” az identitásunkról. Európához, Európa válságához és identitásához is szerves módon tartoznak hozzá azok az ideológiák, melyek voluntarista módon jelölték meg azokat a normákat és értékeket, melyekre az általuk helyesnek tartott rendnek épülnie kell, s nem ritkán erőszakkal próbáltak érvényt szerezni nekik. Ezek a türannikus hatal-

349 Uo.

mi-ideológiai berendezkedések türelmetlenek voltak (és vannak) azokkal az elbeszélésekkel szemben, melyek alternatív identitásmintákat kínálnak, más értékekre hivatkoznak, és nem ismerik el természettől vagy istentől valónak azt a rendet, amit az aktuális hatalom rájuk erőszakol. Vajda Mihály doktriner igazságakaratnak nevezte azt az európai filozófiában is meglevő hajlamot, mely egyértelmű válaszokat akar adni életproblémáinkra, s hajlik arra, hogy türannikussá váljék³⁵⁰. S azt is írja, hogy nem lehet ugyan nem beszélni életproblémáinkról, ám ha el akarjuk kerülni a kultúrkritika bornírtságát, akkor nem válaszolhatunk ezekre a kérdésekre, mert minden rájuk adott válasz a türannia felé mutat. A válságnak ez a fajta túlfeszült, türannikus értelmezése nem egyszer vezette már katasztrófákba Európát, hiszen valahányszor a rendteremtő szándék hatalommal társult, annak szörnyű következményei voltak. Ezek a gyakorlatok nem megoldották, hanem éppen ellenkezőleg, elmélyítették Európa válságát, vagyis amint lehetőségük volt konkrét hatást gyakorolni az életvilág alakulására, és ráerőszakolni arra a saját rendjüket, identitásmintájukat, akkor máris történeti, objektív értelemben beszélhetünk válságról.

Van azonban a válságnak egy olyan értelmezése is, mely tudomásul veszi, hogy időről időre bizony elkerülhetetlen a krízis a történeti, időbeli folyamatokban. Pontosán azért, mert időbeli lények vagyunk, akik történetiséggel rendelkezünk, történetiségünk pedig történelemmé fonódik össze. Ennek a belátásnak a fényében Losoncz Alpár arra figyelmeztet, hogy európaiságunkhoz szerves módon tartozik hozzá a válság tapasztalata. Azt írja, hogy „európaivá lenni: »problémává lenni«, felülmúlni a magától értetődő világot, teret engedni a létezőre vonatkozó kérdéseknek”³⁵¹. Rámutat, hogy az európai gondolkodás kezdeteinél jelen van a válság és a kritika mozzanata, jelesül Parmenidész filozófiájában, melyben egyszerre lehetetlen és szükségszerű a lét és a gondolkodás szétválása, márpedig az itt megfogalmazott gondolkodásmódot mértékadónak gondolja az európai filozófia számára, a válságot és a kritikát pedig „az európai diskurzus lényegdimenziójának”. Válság és kritika nélkül nincs európai gondolkodás, és - akármennyire önellentmondásnak tűnhet – nincs európai identitás. Ennek az identitásnak inherens eleme az, hogy folytonosan ki van téve a változás, a krízis lehetőségének, továbbá az is, hogy nem lehet, vagy legalábbis nem érdemes róla nagy elbeszéléseket alkotni, melyek képesek lennének számot adni a rá vonatkozó igazságról.

A válság továbbá a filozófiának sem esetleges mozzanata, hanem lényegi eleme. Ahogyan Derrida írta a Foucault-val folytatott vita során: „a válság vagy a feledés talán nem balesete, hanem rendeltetése a beszélő filozófiának”³⁵². A gondolkodás akkor kezdődik, amikor megren-

350 Vö. Vajda Mihály: *A posztmodern Heidegger*, Budapest, T-Twins Kiadó – Lukács Archívum – Századvég Kiadó, 1993.

351 Losoncz Alpár: *Európa-dimenziók: Kultúra, kontextus, kisebbség*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2002, 136.

352 Jacques Derrida: *Cogito és a bolondság története* (Gángó Gábor fordítása) = *Világosság*, 2008/7-8, 56.

dülünk bizonyosságainkban, és arra kényszerülünk, hogy az „ismerd meg önmagad!” parancsa értelmében újra és újra számot vessünk magunkkal, kultúránkkal, világunkkal, és azzal, hogy a megváltozott körülmények között még mit tudhatunk, mit tehetünk és mit szabad remélnünk. Ahogyan Losonczi Alpár is írja, a filozófia nem bújhat ki a radikális kritika alól, a radikális kritika gyakorlati következménye pedig az önismereten alapuló felelősségvállalás. Míg valamilyen biztonságosnak gondolt rend erőltetése inkább menekülést jelent a világunkban megnyilvánuló krízisjelenségek elől, addig a problematikusság, a kérdésesség elfogadása, a válságokkal való körültekintő és mérlegelő számvetésben jelenik meg a felelősség mozzanata.

Fentebb láttuk, hogy az európaiság legmélyebb rétegeiben lapul az a hajlam is, mely szinte betegesen retteg attól, hogy identitása kockára legyen téve, hogy alternatív történeteket halljon magáról, hogy megbomoljon az a rend, melynek a keretei között biztonságban érzi magát. Ez a hajlam akkor elégül ki, ha pontosan ki vannak jelölve a cselekvés határai, ha az identitást nem veszélyeztetik sem az eredendően rossznak és veszélyesnek gondolt idegenek, mások, sem pedig holmi alternatív világmagyarázatok. A bizonyosságokhoz, szokásokhoz, természetesnek vélt igazságokhoz és életviteli formákhoz való arrogáns és görcsös ragaszkodás fenyegetést sejtít minden eltérésben, különbségben, és megtorlással, leigázással válaszol rájuk. Válságot lát minden kritikában, változásban, és egyáltalán mindenben, ami más és idegen, és nem illeszkedik az általa deklarált rendhez. Nem mondhatjuk, hogy ez a *ressentiment* ne lenne éppoly integráns része az európai gondolkodásnak és kultúrának, mint az a szellemiség, mely nyitott a kritikára, az önkritikára, a másra, és nem fél kockára tenni az identitását.

Előadásom fő kérdése, hogy mindezek fényében mennyire jogosak az Európa végét jövendőülő próféciák, melyek oly nagy népszerűsége tettek szert már a múlt század elején is, s melyek az első világháború tapasztalatában is megerősítést találtak, valamint manapság is igen nagy kínálat van belőlük. Megkockáztatom, hogy az Európa végét beharangozó és bizonygató diskurzusok jókora része a válságtapasztalat azon típusába tartozik, melyet fentebb erősen normatívnak neveztem. Ezek a nietzschei értelemben reaktívnak tekinthető diskurzusok Európának egy igen önkényesen korlátozott képét tartják érvényesnek, ráadásul szemléletmódot is valamilyen perverz vonzódásuk az apokaliptikus hangnemhez. Nem alaptalan a gyanú, hogy a kontinens jövője iránti aggodalom csupán a hatalom akarásának az álcájául szolgál, mely hatalomnak erősen normatív elképzelései vannak Európáról, és minden ettől való eltérést, minden, a kontinensen bekövetkező változást szörnyű fenyegetésként érzel. Reakciója a tagadás, a múltba való visszahátrálás és a militarizmus. Az Európa és a Nyugat gyógyíthatatlannak vélt válságáról, hanyatlásáról, betegségéről szóló diskurzusok egyszerre adnak alkalmat voluntarista és kalandor politikai akciókra, valamint jelentős nárcisztikus hozadékuk is van, hiszen a kompetencia látszatát keltik a beszélőről. Az Európa végéről szóló jóslatokban az a nagyon perverz mozzanat, hogy annak a világnak és kultúrának a végét jelentik be alig titkolt örömmel, melyben élünk, és olyan terápiát javasolnak, mely nem megoldja, hanem elmélyíti a válságot.

Európa azonban eddig még minden válságát túlélte, és ez talán önmagában is erős érvnek bizonyulhat, ha végiggondolunk az elmúlt évszázadok, ezredek történelmén. Természetesen éppen ennek a történelemnek az egyik nagy tanulsága az is, hogy Európában sohasem lehet kizárni a legnagyobb katasztrófák, emberiség elleni bűnök lehetőségét és esélyét sem. Az újabb és újabb válságok ugyanakkor esélyt is jelentenek. Heidegger írja, hogy a dolgok makrancoskodása, a környező világunk szétesése nyomán tárul fel előttünk a világ mint olyan. Ennek szellemében azt mondhatjuk, hogy amikor Európában válság van, akkor tárulhat fel előttünk Európa mint olyan, vagyis Európa makrancoskodása kényszerít rá minket arra, hogy számot vessünk európai önértésünkkel, identitásunkkal, és felelősségünkkel. S ha komolyan számot vetünk ezekkel, akkor talán nem veszedelmes hanyatlást, hanem megoldásra váró problémákat látunk a kontinensen, és teátrális frázisnak tűnik az Európa végével riogató apokaliptikus beszédmód. Ahogyan Lipót császár egyik alattvalója fogalmazott, ez a kontinens valóban egy merő zűrzavar – csakhogy a káosz, a dekadencia és a megoldásra váró problémák nem Európa végét jelentik, hanem talán alapvető létmódját. S még az is lehet, hogy a császárnénak van igaza, aki szerint „Európának semmi más nem kell, mint egy kis rokokó, meg egy kis dzsessz.”